

ПСИХОЛОГІЯ МИСЛЕННЯ

Підручник

За редакцією Ігоря Пасічника

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2015

УДК 159.955 (075.8)
ББК 88
П 86

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 4 від 26 листопада 2015 року)*

Рецензенти:

С. Д. Максименко – доктор психологічних наук, професор, дійсний член (академік) НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України;

В. П. Москалець – доктор психологічних наук, професор;

М. І. Томчук – доктор психологічних наук, професор.

Над підручником працювали:

Розділ 1 – Пасічник І. Д., Нікітчук У. І.

Розділ 2 – Пасічник І. Д., Каламаж Р. В., Матласевич О. В.

Розділ 3 – Пасічник І. Д., Каламаж Р. В.

Розділ 4 – Пасічник І. Д., Каламаж Р. В., Нікітчук У. І., Гільман А. Ю.

Розділ 5 – Пасічник І. Д., Матласевич О. В.

Розділ 6 – Пасічник І. Д., Каламаж Р. В., Довгалюк Т. А.

Розділ 7 – Шугай М. А.

Розділ 8 – Пасічник І. Д., Каламаж Р. В., Матласевич О. В.

Розділ 9 – Нікітчук У. І.

П 86

Психологія мислення : підручник / [І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж, О. В. Матласевич, У. І. Нікітчук та ін.] ; за ред. І. Д. Пасічника. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – 560 с.

ISBN 978-966-8333-61-3

Підручник охоплює основний зміст нормативного курсу «Психологія мислення». У ньому висвітлюється історія психології мислення, сучасний стан дослідження мислення як пізнавального процесу та як метакогнітивного феномену, розглядається проблема методів дослідження мислення, порушення процесу мислення, а також система процедур, що забезпечують самостійне, творче засвоєння інформації.

Для студентів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів.

УДК 159.955 (075.8)

ББК 88

ISBN 978-966-8333-61-3

© Автори, 2015

© Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ МИСЛЕННЯ	
1.1. Етапи розвитку психології мислення	10
Вчення про мислення на філософському етапі розвитку психології	11
Вивчення мислення у світлі асоціаністської психології	16
Особливості експериментального та генетичного етапів дослідження психології мислення	21
Вивчення мислення науковими школами біхевіоризму та гештальт-психології	24
1.2. Філософські традиції вивчення мислення в Україні як передумова становлення української психології мислення	28
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	55
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ	57
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	63
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МИСЛЕННЯ ЛЮДИНИ	
2.1. Мислення як об'єкт міждисциплінарних досліджень	65
2.2. Фізіологічні основи мислення	72
2.3. Методологічні засади дослідження мислення в психології	77
2.4. Форми мислення	93
2.5. Основні операції мислення	104
2.6. Індивідуальні особливості мислення	112
2.7. Культура мислення	119
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	123
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ	126
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	128
РОЗДІЛ 3. МИСЛЕННЯ ЯК ПРОЦЕС	
3.1. Загальна характеристика процесу мислення	133
3.2. Розвиток та формування операційних структур мислення	138
3.3. Операційна структура дії систематизації	148
3.4. Формування та засвоєння понять	156

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	177
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	182

РОЗДІЛ 4. ВИДИ МИСЛЕННЯ

4.1. Загальна характеристика видів мислення	188
4.2. Види мислення за формою	192
<i>Наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне (абстрактне) мислення</i>	192
<i>Візуальне мислення та візуалізація</i>	198
4.3. Види мислення за характером узагальнень	202
<i>Емпіричне і теоретичне мислення</i>	202
4.4. Види мислення за характером завдань	210
<i>Теоретичне, практичне та оперативне мислення</i>	210
4.5. Види мислення за ступенем розгорнутості	215
<i>Дискурсивне (аналітичне) та інтуїтивне мислення</i>	215
4.6. Види мислення за ступенем новизни й оригінальності	221
<i>Основні характеристики та співвідношення творчого мислення з іншими видами мислення</i>	221
<i>Проблеми та методи розвитку творчого мислення</i>	227
4.7. Інші види мислення	232
<i>Відволікаюче мислення</i>	232
<i>Саногенне та патогенне мислення</i>	239
<i>Позитивне мислення та ірраціональні вірування</i>	245
<i>Реалістичне й аутичне мислення</i>	260
<i>Кліпове мислення</i>	262
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	263
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ	265
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	267
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	270

РОЗДІЛ 5. МИСЛЕННЯ ЯК ПРОЦЕС РОЗВ'ЯЗАННЯ ЗАДАЧ

5.1. Поняття задачі й проблемної ситуації у психології	282
5.2. Етапи розв'язання мисленнєвої задачі	290
5.3. Мислення та емоції у розв'язанні задачі	302
5.4. Різні «коди» обробки інформації у процесі розв'язання задач	305

5.5. Співвідношення репродуктивних і продуктивних компонентів у процесі розв'язання задач	308
5.6. Взаємозв'язок усвідомлюваних і неусвідомлюваних компонентів у процесі розв'язання задач	310
5.7. Психологічні чинники успішності розв'язання задач	316
5.8. Процес мислення у проблемній ситуації	319
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	326
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ	327
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	330
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	333

РОЗДІЛ 6. МИСЛЕННЯ У ВИМІРІ КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ

6.1. Особливості дослідження мислення в когнітивній психології	336
6.2. Мислення як метакогнітивний феномен	354
<i>Загальні теоретичні підходи до визначення поняття «метамислення»</i>	354
<i>Метамислення у контексті моделей метапізнання</i>	359
<i>Співвідношення понять мислення і метамислення</i>	369
6.3. Мислення та інтелект	371
6.4. Мислення та когнітивний стиль	377
6.5. Мислення та метакогнітивні процеси у контексті християнської психології	388
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	402
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ	405
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	406

РОЗДІЛ 7. МИСЛЕННЯ В ОНТОГЕНЕЗІ

7.1. Передумови виникнення мислення у філо- та онтогенезі	414
7.2. Особливості розвитку мислення в онтогенезі	420
<i>Розвиток мислення у немовлячому та ранньому дитячому віці (0-3 роки)</i>	423
<i>Розвиток мислення дошкільника (3-6 років)</i>	427
<i>Розвиток мислення у молодшому шкільному віці (6-11 років)</i>	432
<i>Особливості розвитку мислення підлітка</i>	436
<i>Мисленнєві процеси і розумовий розвиток у період юності (15-19 років)</i>	438
<i>Особливості мислення в дорослому віці (20-40 років)</i>	441

Особливості мислення в літньому віці (з 60 років)	442
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	444
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ	445
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	446
ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	447

РОЗДІЛ 8. ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МИСЛЕННЯ

8.1. До питання про методологію психології у вивченні мислення	453
8.2. Дослідження операційних структур систематизації. Систематизація як мисленнєва дія та як прийом запам'ятовування	459
<i>Систематизація як мнемічний прийом запам'ятовування</i>	463
8.3. Моделювання у вивченні мислення	486
8.4. Емпіричне дослідження особливостей способу мислення у контексті культурно-історичного підходу (на прикладі філософських творів К. Саковича)	498
8.5. Проблеми методу дослідження метамислення. Основні сучасні напрями дослідження метамислення	507
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	519
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ	520
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	521
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	524

РОЗДІЛ 9. РОЗЛАДИ МИСЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

9.1. Види порушень мислення	530
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ	554
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ	555
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	559

ВСТУП

Нові завдання, що ставляться суспільством перед системою української освіти і науки, орієнтують на таку організацію навчального процесу у вищій школі, при якій мета останнього не обмежується озброєнням студентів нормативною сумою знань, умінь і навичок, а передбачає забезпечення умов для повноцінного розвитку індивідуальності студента як суб'єкта творчої діяльності, здатного самостійно і відповідально вирішувати найрізноманітніші завдання в нових для нього умовах діяльності, змінюючи й удосконалюючи як самого себе, так і систему.

У період інтенсивної інформатизації вкрай актуальною є проблема скорочення розриву між наукою і навчальним предметом, який на сьогодні сягає більше 50 відсотків. Концепція інтенсифікації навчального предмету, автоматичне перенесення інформації з науки в навчальний предмет не виправдала себе насамперед тому, що є вікова межа засвоєння певного обсягу інформації, а отже, на першому плані має бути інша концепція, яка проявляється у формуванні самостійного, інтенсивного, творчого мислення. Саме це дає можливість творчо опанувати ті мільярдні потоки світової інформації, які проходять через психічне життя особистості. Відтак для того, щоб сформувати названу категорію, необхідно, насамперед, мати про неї фундаментальні уявлення, знання, вміння, навички тощо. Особливо актуальним підручник стає у світлі затвердження Радою Європи переліку компетентностей, до яких віднесено: володіння мовами, інформаційними технологіями, формування творчого, критичного мислення, підприємницькі здібності.

Ідея написати підручник із психології мислення українською мовою виникла в період роботи над кандидатською дисертацією, адже всі ми первинну інформацію про мислення отримували в основному з російськомовних підручників. Зібрано було певні наукові джерела, зроблено численні конспекти, написано статті, але на їх систематизацію не знаходилося часу ні в період роботи над докторською, ні, тим більше, тоді, відколи мене призначено ректо-

ром Острозької академії (1994 рік). Часу не стало, але бажання залишилось, і особливо це ставало актуальнішим, коли на лекційних заняттях зі студентами відчувалася інформаційна потреба в українському систематизованому підручнику з психології мислення.

Як у будь-якій науці, у психології мислення упродовж років з'являлися нові аспекти вивчення її об'єктів, нові її гілки, виникали нові напрями, школи, теорії тощо. Часто результатом цього динамічного процесу був об'єктивно необхідний перелом колишніх понять, однак деякі вчені взялися за це ламання надто поспіхом, необачно, зокрема стали підмінитись загальні категорії науки категоріями, які застосовуються лише в царині певних її ланок. Виникла нагальна потреба нового аналізу окремих проблем, що досліджувалися раніше, наукового аналізу місця старих і нових понять, категорій у більш розгалуженій, узагальненій системі знань про мислення. Ця ситуація актуалізувалася з появою численних досліджень у вітчизняній, а особливо в зарубіжній психології когнітивного та метакогнітивного мислення. Еволюція поглядів і підходів до розкриття поняття мислення, нові тенденції нових знань дають підстави стверджувати, що через певні періоди розвитку науки з'являються близькі за змістом трактування, поняття, концепції, які вже були в минулому актуальними, і це є свідченням того, що наукові відкриття, які є фундаментальними, швидко не змінюються, а на довгий час є методологічною основою напрямку.

Усвідомлюючи все більше і більше, що, мабуть, чи не єдина категорія, яка від нас не залежить, – це час, який неспинно біжить, мчить, летить, я зрозумів, що самостійно написати фундаментальний підручник із психології мислення, який відповідав би потребам сьогодення, осмисленню нових теоретико-методологічних парадигм, розкривав би систему категорій і понять, теоретичні концепції, які можна покласти в його основу, в наш час неможливо. Дякувати Богу, в НаУОА є молода, але потужна кафедра психології, яка в основному складається з моїх учнів. У зв'язку з тим, що їх кандидатські та докторські дисертації так чи інакше стосувалися психології мислення, то, безперечно, і робота над підручником була цікавою, динамічною і творчою. Я безмежно вдячний моїм колегам за інколи виснажливу, але таку приємну і самовіддану роботу, яка, сподіваюся, знайде позитивні відгуки в психологічному науковому світі України. Ми усвідомлюємо, що процес творення книги еволюційний і що з врахуванням побажань усіх, хто

буде працювати з підручником, наступний його вихід буде більш досконалим.

Створюючи підручник, ми прагнули дещо по-новому виокремити структурні блоки теоретичного матеріалу, що сприятиме кращому формуванню у студентів поглибленого розуміння логічного змісту мислення як психологічної категорії. Важливим доповненням до самостійної роботи є тестові завдання, а також запропонована модель поетапного розкриття істотних ознак і характеристик мислення, визначення ключових категорій і понять, питання проблемного характеру та альтернативно тестові завдання для самоконтролю тощо.

Окремі завдання за своїм змістом виходять за межі поданої інформації, що спонукатиме студентів до творчого підходу, розвитку психологічної пошукової роботи.

До кожного розділу подано список використаної та рекомендованої літератури для самостійної роботи студента. Підручник буде корисним не лише студентам і викладачам вищих навчальних закладів, але й усім, хто цікавиться психологією мислення та хоче розвинути в собі цей справді унікальний людський феномен.

*Пасічник І. Д.,
доктор психологічних наук, професор,
ректор Національного університету
«Острозька академія»*

Навчальне видання

*Пасічник І. Д., Каламаж Р. В., Матласевич О. В., Нікітчук У. І.,
Шугай М. А., Гільман А. Ю., Довгалюк Т. А.*

ПСИХОЛОГІЯ МИСЛЕННЯ

Підручник

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Коректор *Любов Черуха*

Формат 42x30/4. Ум. друк. арк. 32,55. Наклад 500 пр. Зам. № 106–15
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Arsenal»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Віддруковано ПРИНТ-ХАУЗ, ТОВ,
Україна, 33024, м. Рівне, вул. Старицького, 50 а.
Свідоцтво Держкомінформу України РВ № 6 від 18.01.2001 року